

ÜTKÖZŐ

- 93 Teller Nóra: Adaptációs csapdák – cigánytelepek és lakásutak
- 99 Mogyorósi Renátó: A NIMBY-jelenség

Teller Nóra

Adaptációs csapdák – cigánytelepek és lakásutak

Bevezető

A szegregáció és a területi egyenlőtlenségek könyvtárnyi szociológiai szakirodalma alig-alig foglalkozik az egyéni döntések szintjével, illetve azzal, hogy ezek az egyéni döntések az adott társadalmi közegben vajon milyen közvetítő mechanizmusok mentén születnek meg. Külön érdekes az, hogy miért kap igen kevés hangsúlyt a lakhatási szegregáció egyes dimenzióinak interszekcionalitása, mint például a diszkrimináció, a területi egyenlőtlenségek és az egyéni döntések szub-optimális volta (de legalább is valószínűsíthetően korlátozott racionalitása), vagy épp a háztartás-stratégiák hiánya. Mindeközben azt is megfigyelhetjük, hogy Közép-Kelet Európában néhány csoportot – így például a magyarországi cigányságnak¹ egy részét – sokkal drasztikusabban érintett a társadalmi-gazdasági változás, mint más csoportokat, köztük sok cigányok lakta települést is.

Az olyan kérdések, hogy vajon miért alakulnak eltérően társadalmi egyenlőtlenségi folyamatok a gyakorlatilag megegyező kontextusokban, és miért van az, hogy egy-egy telepről (vagy településről) el tud indulni egy felfelé mobilitási folyamat, míg más helyeken tovább súlyosbodik a hanyatlás, bizonyos mértékben a helyi és országos lakáspolitikákkal is összefüggésben áll. Azok a családok, akik elindulnak lefelé a lakhatási lejtőn, csak egyre nagyobb áron tudnak visszakapaszkodni, hiszen nem csak a számukra elérhető források miatt, hanem pl. a településfejlesztési vagy regionális politikák miatt is hátrányba kerülhetnek azok a térségek, ahol élnek. A közpolitikai diskurzusban ugyanakkor sokszor csak mint egy, a morális underclassra² jellemző problémaként jelenik meg az egyéni cselekvésképtelenség, mintha kizárólag a családok vagy az egyén felelőssége lenne az, hogy képtelenek kilépni az adott lakhatási- vagy életkörülményekből egy jobb sors reményében.

Szociológus, Városkutatás Kft., Budapesti Corvinus Egyetem

- 1 A cigánysággal kapcsolatos klasszifikációs vitáról jó összefoglalót ad: BÁRÁNY Zoltán: *The East European Gypsies: regime change, marginality, and ethnopolitics*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Az egyik „iskola” véleményét a HAVAS Gábor – KEMÉNY István – KERTESI Gábor: „A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren.” *Kritika*, 1998/3. 193-201. foglalja össze.

- 2 LEVITAS Ruth: *The Inclusive Society: Social Exclusion and New Labour*. Macmillan, Basingstoke, 1998.

GALÉRIA

A romák lakhatási kirekesztéséhez egy sor okozati összefüggés társul. Az empirikus leírások körében túlnyomó részben leíró kvalitatív elemzéseket találunk, és kevesebb az olyan kutatás, amely az adott esetben eltérő lakhatási helyzetből induló csoportok lakhatási szegregációs folyamatainak eltéréseit összehasonlításban vizsgálta volna.³ A Havas Gábor – Szuhay Péter féle tipológia a telepek történeti kialakulási formáiról például egy hasznos áttekintést nyújt arról, hogy a hasonló helyzetbe került társadalmi csoportokat tömörítő telepek vagy településrészek milyen történetileg eltérő okrendszer miatt alakultak ki. A leírt teleptípusok sorsa értelemszerűen más és más a mai magyar lakásrendszer, gazdasági rendszer és jóléti rendszer metszetében⁴.

Ebben az elemzésben arra törekszem, hogy bemutassam, milyen magyarázó tényezőket sorolnak a lakhatási szegregációt befolyásoló mechanizmusok közé. A strukturális tényezők egy része a rendszerváltást követő lakásrendszerbeni átalakulásokhoz köthető, azon belül is a lakásrendszer alpiacaihoz és az ezeken megfigyelhető társadalmi mozgásokhoz, valamint az ezeket az alrendszereket is átható diszkriminációhoz (mint például a NIMBY jelenséghez⁵, amely intézményes szinten például abban érhető tetten, hogy a kiszorító hatás elérése érdekében a helyi telekpolitika annyira magasra emeli a telekárakat, hogy azok a szegények – köztük pedig a romák – számára megfizethetetlenek lesznek). Ugyanakkor izgalmasabb az, hogy hogyan érhető tetten azok a közvetítési mechanizmusok, amelyek a makro-társadalmi egyenlőtlenségeket az egyéni döntések szintjén újra és újra megerősítik. Az elemzési eszköztár éppen ezért az

3 DUPCSIK Csaba: *A magyarországi cigányság története*. Osiris, Budapest, 2009.

4 SETÉT Jenő: *Telepeken, telepszerű lakókörnyezetben élők programja*. Kézikönyv. Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest, 2007.

5 Lásd Mogyorósi Renátó írását!

analitikus szociológia paradigmájához illeszkedve⁶ abból indul ki, hogy az egyéni viselkedéseket és cselekvéseket úgy értelmezze, hogy azok oda- és visszahatását egyszerre vizsgálja a makro-társadalmi rendszerek változásának kontextusában. A folyamatok illusztrálásához segítségül hívok egy olyan empirikusan kalibrált mikromodellezési eszközt, amely alkalmas arra, hogy a szegregációs folyamatok leírása érdekében egyszerre kezelje az egyéni preferenciákból és a makro-társadalmi egyenlőtlenségekből következő jelenségeket. Az ilyen fajta „szemléltetési” eszközök nem újak ebben a témakörben: a területi politikák hatásának vizsgálatára máshol is használták már őket (pl. Braziliában).⁷ A kiinduló modellt – amely gyakorlatilag a Schelling-féle⁸ szegregációs modell működésének szimulációját teszi lehetővé – Wilensky⁹ alkotta meg, ennek a magyarországi adatokkal való kiegészítését pedig több keresztmetszeti adatfelvétel alapján végeztem el, éppen abból kiindulva, hogy az egyéni lakásdöntések társadalmi-gazdasági meghatározottságát adott esetben felül is írhatják sokszor irracionálisnak értékelhető egyéni (vagy háztartási szintű) preferenciák, vagy, ahogy azt a hétköznapi életben tapasztaljuk, egyes csoportokhoz tartozó családok szisztematikus kirekesztése.

A Schelling-féle szegregációs modell¹⁰ ereje éppen abban rejlik, hogy bemutatja, hogy a saját (vagy hasonló) csoport szomszédságának preferálása a költözési döntésekben az egyén szintjén szándékolt szinthez képest egy drámaian nagyobb területi elköltönlést eredményez. Ezzel egyúttal azt is állítja, hogy pusztán az egyéni preferenciák alapján kialakul a szegregáció, akkor is, ha csak két különböző csoport van jelen a térben, és az egyéneknek egyik csoporttal kapcsolatos tolerancia szintje alacsonyabb a másik csoporttal kapcsolatos elfogadási szintjéhez képest. Az egyedüli kérdés ennek az elköltönlésnek a gyorsasága.

A modell keresztmetszeti makro-társadalmi helyzetre vonatkozó adatokkal való kiegészítése arra enged következtetni, hogy a makro-kontextus módosítja a szegregáció ütemét és mértékét. Ez azért hasznos empirikus adalék, mert így bemutatatható, hogy csak olyan szakpolitikai eszközök tudják valószínűsíthetően befolyásolni a területi folyamatokat, amelyek az egyéni döntéseknek és a preferenciáknak a hatását ellensúlyozzák, sőt, a programok adott esetben csak akkor lehetnek hatásosak, ha ezeket az egyéni preferenciákat változtatják meg. Az egyéni lakásdöntések természetesen soha sem függetlenek egy korábbi döntéstől, valamint számos egyszerre ható kontextuális tényezőtől. Ezeknek a tényezőknek csak egy részét vesszük figyelembe – a teljes kép felrajzolására ez az illusztrációs eszköz alkalmatlan. Minden esetre azok a fő egyenlőtlenségi di-

6 HEDSTRÖM, Peter: *Dissecting The Social. The Principles Of Analytical Sociology*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

7 FEITOSA, Flavia F. – QUANG, Bao Lee – VLEK, Paul L. G. – MONTEIRO, Antonio Miguel – ROSEMBACK, Roberta: Countering urban segregation in Brazilian cities: Policy-oriented explorations using agent-based simulation. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 2012/6. 1131-1150.

8 SCHELLING, Thomas: Models of Segregation. *The American Economic Review*, 1969/2. 488-493.

9 WILENSKY, Uri: NetLogo Segregation model. Center for Connected Learning and Computer-Based Modeling, Northwestern University, Evanston, IL. 1997. <http://ccl.northwestern.edu/netlogo/models/Segregation>

10 SCHELLING, Thomas: Models of Segregation... I. m.

menziók, amelyeket számba veszünk, és amelyek szükségességére már Bruch és Mare¹¹ is rávilágított, relevánsnak bizonyulnak a rendszerváltás utáni magyar kontextusban is.

A lakhatási szegregáció egy elmélete

Schelling 1969-es modellje¹² a szegregációt egyéni döntések függvényében mutatta be, és lényegében azt írta le, hogy az egyéni döntések olyan kollektív eredményekre vezetnek, amelyek „függetlenek” az egyéni szándékoktól. A szegregáció szakirodalmában ez volt az első olyan modell, amely rámutatott arra, hogy az egyének, a többiek döntéseinek ismeretének hiányában is, pusztán az által, hogy saját preferenciáikat követik, egész csoportok térbeli elkülönülését tudják előidézni. A modell további jelentősége, hogy Schelling egy matematikai modell segítségével bemutatta azt is, hogy annak függvényében alakul eltérően a szegregáció mértéke, hogy az egyének saját csoportjuk iránti preferenciája mennyire erős – ami a mi esetünkben lefordítható arra, hogy a másik csoporttal kapcsolatban mennyire toleránsak vagy épp diszkriminatívak a csoport tagjai.

A Schelling-féle szegregációs modell bemutatása óta eltelt mintegy 50 évben számos elemzés használta fel a matematikai alapkoncepcióját, és természetesen több finomítás, kiegészítés segítségével adaptálták több, empirikusan megfigyelhető társadalmi folyamat leírására. Az egyik ilyen továbbfejlesztett modell Bruch and Mare¹³modellje, amely az egyéni preferenciák figyelembe vételén túl további kulcsfontosságú folyamatok segítségével értelmezi a társadalmi csoportok térbeni elkülönülését. A szerzők kifejezetten az etnikai csoportok elkülönülését elemzik, és a csoportok közötti gazdasági egyenlőtlenségekkel (ezek lakáspiaci árakban való megjelenésével) és a diszkriminációval kombinálják az egyéni preferencia-alapú döntések hatását. Állításuk, hogy ezek a mechanizmusok külön-külön önmagukban is előidézik a szegregációt.

Könnyen belátható, hogy a három mechanizmus össze is függ: az egyéni preferenciák oksági háttere magában foglalhatja azokat a várakozásokat, amelyek a piaci nyereség-veszteség, vagy éppen az irracionális előítéletesség miatt alakulnak ki. Egy másik eset, amikor nem az egyéni cselekvésen belül, hanem a társadalmi kontextus közvetítésén keresztül korlátozódik az egyéni döntések köre az, amikor például az önkormányzati/állami bérlakás-elosztási rendszer diszkriminatív gyakorlata az, amely bizonyos elhelyezkedésű lakásokhoz nem engedi hozzáférni az egyik csoport tagjait. Ugyanez a logikája annak is, amikor épp ellenkezőleg, az ilyen beavatkozások azok, amelyek a piaci diszkriminatív folyamatokat ellensúlyozzák, és hozzáférést nyújtanak megfizethető lakásokhoz egy egyébként magasabb státuszú területen. A kérdés tehát az, hogy ennek a három komponensűvé bontott modellnek vajon mely elemei és miben érhetők tetten

11 BRUCH, Elizabeth – MARE, Robert: Segregation Dynamics. In: Hedström, Peter – Bearman, Peter (eds.): *The Oxford Handbook of analytical Sociology. Coming of Post-Industrial Society*. Oxford University Press, Oxford, 2009.

12 SCHELLING, Thomas: Models of Segregation... I. m.

13 BRUCH, Elizabeth – MARE, Robert: Segregation Dynamics... I. m., VAN DE RIJ, Arnout – SIEGEL, David – MACY, Michael: Neighborhood Chance and Neighborhood Change: A Comment on Bruch and Mare. *American Journal of Sociology*, 2009/4. 1166-1180. kiemeli a modell néhány hiányosságát, de az illusztrációs eszköz szempontjából ezek a hiányosságok kezelhetők.

a magyarországi területi folyamatokban, és mi a jelentősége az egyes mechanizmusoknak – akár egymáshoz képest – a lakhatási szegregáció alakulásában, ha azt akarjuk megérteni, hogy egy folyamatos lakásminőség javulás mellett mégis miért olyan drámai a cigányság szegregációjának mélyülése és egyáltalán, a mértéke.

A területi elkülönülési folyamatok szakirodalmában megállapított mechanizmusok rendszerébe jól illeszkedik a fent leírt Bruch és Mare modell, mind a nagyobb lakásrendszerek, mind egy-egy alpiac tekintetében. A szakirodalomban általában a gazdasági egyenlőtlenségekkel magyarázott társadalmi egyenlőtlenségek állnak kitüntetett okként¹⁴, kiegészülve olyan elemekkel, mint a lakókörnyezet strukturális és fizikai problémái, a terület alacsony versenyképessége, a lakások tervezési problémái (pl. hogy alkalmatlanok egy nukleáris családnál nagyobb család elhelyezésére stb.), szennyezettség, rossz elérhetőség, belső társadalmi problémák mint bűnözés, devianciák, eladósodottság és emiatt bekövetkező kilakoltatások és lezárt lakások, elmaradt felújítások, és még sorolhatnánk. Az elemzések közös nevezője sokszor az, hogy az adott kormányzati politikák milyen hatást gyakorolnak ezekre a problémákra, milyen ösztönzőkkel növelik vagy éppen csökkentik az egy-egy területen belüli egyenlőtlenségeket. Magyarország és a Kelet-közép európai régió szempontjából e tekintetben különösen lényeges, hogy a kormányzati politikák gyakorlatilag a rendszerváltás óta a magántulajdonossá-válást támogatják, amellet, hogy a városátalakulási és rehabilitációs folyamatokat is a leggyakrabban piaci alapon szervezik meg, ami egyrészt a szegények kiszorulásához vezet,¹⁵ másrészt pedig az így keletkező kínálat csak időszakosan szolgálja ki a keresletet jelentő csoportok életciklusának megfelelő lakásfogyasztást.

A diszkriminációval kapcsolatba hozható mechanizmusok Magyarországon az intézményrendszer szintjén sokszor az önkormányzati bérlakás-elosztási, vagy tágabban értelmezve helyi szabályozási és lakáspolitikai fejlesztési tevékenységeivel függnek össze. A szegények területi elkülönülése a városokban sokszor a szociális bérlakások területi koncentrációjával hozható összefüggésbe, valamint azzal, hogy a szegényeket és nehezen kezelhetőnek tekintett családokat akkor is egy területre koncentráltan helyezik el, ha egyébként a lakások egy része elszórtan van a településen, pl. középosztály által lakott házakban (amelyekben egyébként a rezsi költségek is magasabbak). Annak, hogy az önkormányzati bérlakás-gazdálkodás előszeretettel szorítja ki a szegényeket a rendszerből, vagy helyezi el alacsony szinten üzemeltetett lakásokban, pusztán kormányzati szintek közötti forráselosztási oka is van: a szektor külső forrást nem kap, és a vagyonnevelés szempontjából irreálisan alacsonyan tartott bérleti díjak sok család

- 14 SKIFTER ANDERSEN, Hans: *Urban Sores. On the Interaction between Segregation, Urban Decay and Deprived Neighbourhoods*. Ashgate Publishing Limited, Aldershot, 2003., TEMKIN, Keneth – ROHE, William: Neighbourhood change and urban policy. *Journal of Planning Education and Research*, 1969/3. 159-170., VAN BECKHOVEN, Ellem – BOLT, Gideon – VAN KEMPEN, Ronald: Theories of neighbourhood change and neighbourhood decline: Their significance for post-WWII large housing estates, Paper for the ENHR-conference "Housing in Europe: New Challenges and Innovations in Tomorrow's Cities", Reykjavik, 29 June – 2 July, 2005.
- 15 VÁRADI MÓNICA MÁRIA – VIRÁG TÜNDE: Faces and Causes of Roma Marginalization: Experiences from Hungary. In: Szalai Júlia – Zentai Violetta (szerk.): *Faces and Causes of Roma Marginalization in Local Contexts: Hungary, Romania, Serbia*. (Center for Policy Studies) Central European University, Budapest, 2014. 35-66.

számára még így is megfizethetetlenek, így sok a kintlévőség.¹⁶ Egy másik olvasatban a jóléti rendszer egyúttal újra is termeli a feladatát: a kirekesztett csoportok problémáinak fenntartása azok felszámolása helyett az intézményrendszer létjogosultságát is biztosítja.¹⁷ Újabb elemzések pedig arra mutatnak rá, hogy maguk az intézményrendszerek eredményezik az egyenlőtlenségek folyamatos mélyítését: a szegénység büntetése és az etnicitás kriminalizációja,¹⁸ például a minőségi közoktatásból vagy a munkaerőpiacról való szisztematikus kizorításán keresztül, mindehhez egy korrupt cigány nemzetiségi önkormányzati rendszer asszisztálása, tartósan ellehetetleníti a szegregátumokból való kitörést. A vizsgálatunk szempontjából a legérdekesebb a felsorolt három fő tényező összjátéka, és az, hogy milyen közvetítési mechanizmusokon keresztül hatnak a mikro-szintű döntésekre azok a társadalmi keretek, amelyek újbóli megerősítését vagy épp gyengülését maguk után vonják az egyéni cselekvések.

A lakásrendszereken belüli filtrációs folyamatok leírása, amelyekhez a szegregáció mint folyamat is kapcsolható, a megüresedési láncok elméletére támaszkodik A Kristof és White által kifejtett pozícióváltások¹⁹ lakáspiaci alkalmazhatósága egyes alszegmensek egymás közötti kapcsolatára már Ferrari²⁰ is rámutatott. A lényeg az, hogy a lakásváltoztatások szempontjából egyszerre két elemmel is foglalkozni kell: annak a lakásnak a pozícióváltásával, amelyből kihal/elköltözik valaki, és azzal a családdal is, aki ebbe a lakásba beköltözik. Azaz nem csak az emberek lakáspiacokon való mozgását kell megérteni, hanem azt is, hogy mi történik annak a lakásnak a pozíciójával, amely a tranzakció tárgya. Ez a két elem jól mutatja a mikro- és a makroszint kapcsolódását: az egyéni mozgás és a lakáspiac mint társadalmi kontextus összeérését.

A magyarországi cigánytelepekkel kapcsolatos beavatkozások elemzéséhez a megüresedési láncok jó adalékkal szolgálnak: a hatvanas években az iskola, munka, lakás hármását deklaráló asszimilációs politika 1964-től elrendeli a szociális követelményeknek nem megfelelő cigánytelepek felszámolását egy 15 éves lakásfejlesztési program kidolgozásával (magánlakás építés, kedvezményes lakásvásárlások, tanácsi bérlakás juttatása és ún. szerényebb szintű tanácsi lakások építése - „CS-lakások”), amely során a (csökkenő) falvak megüresedett házaiba beköltöztetik a telepi cigány családokat, vagy új telepeket építenek a települések szélén. Nagyon hamar látszódik, hogy a beavatkozásokhoz fűzött várakozások csak alig váltak be: Kemény 1971-es felvételében drámai lakáshelyzetek bontakoznak ki a CS-lakások és a beköltöztetések nyomán, hiszen a régi épületek, a kiosztott telkeken épült kunyhók és barakktelepek sokszor szintén élhetetlennek bizonyultak. Mindeközben a telepi lakosság lakásminőség-javulása mellett „elhúzó” a többségi társadalom lakásminőség javulása. A szegények beköltözése sok helyen átbillenti a területi folyamatokat, és már ekkor beindul egy elvándorlás a

16 HEGEDÜS József – TELLER Nóra: *Background study. Potential Demand for HLTAV Mortgages in Hungary*, paper commissioned by GE Mortgage (manuscript). 2015.

17 SZALAI Júlia: A jóléti fogda I. *Esély* 2004/6. 19-37.

18 VIRÁG Tünde: Spatial consequences of urban policies forming a Roma ghetto. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 2016/4. 3-21.

19 KRISTOF Frank S.: Housing Policy Goals and the Turnover of Housing. *Journal of the American Institute of Planners*, 1965/31. 232-245., WHITE, Harrison C.: Multipliers, Vacancy Chains, and Filtering in Housing. *Journal of the American Institute of Planners*, 1971/2. 88-94.

20 FERRARI Edward: Conceptualising Social Housing within the Wider Housing Market. A Vacancy Chain Model. *Housing Studies*, 2011/1, 95-116.